

УДК 343.829

О.Г. Гончаренко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ПРАЦІ В УМОВАХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті розкрито соціально-економічні аспекти суспільно-корисної праці засуджених, її роль, властивості та функції в процесі ресоціалізації засуджених.

In the article the socio-economic aspects of socially useful labor of prisoners, its role, functions and behaviors in the process of resocialization.

Ключові слова: суспільно-корисна праця, організація праці засуджених, економічна функція суспільно-корисної праці осіб, позбавлених волі.

Key words: socially useful work, organization of labor of prisoners, economic function socially useful work of persons deprived of their liberty.

Зміна суспільно-економічної формації, розбудова ринкових економічних відносин, становлення правової держави, розвиток демократії мають безпосередній вплив на

пенітенціарну систему і необхідність знову повертатися до проблеми працевикористання засуджених. До того ж сьогодні необхідно переосмислити фундаментальну ідею взаємозв'язку праці і реалізації кримінального покарання. Сутність ідеї засновників кримінально-виконавчого права полягає не в обов'язковому залученні засуджених до праці, а в зміні відношення людини і суспільства до праці в ході реалізації кримінального покарання.

Визначення соціально-економічного змісту праці в місцях позбавлення волі та наявність у ній елементів покарання є ключовим питанням, яке викликає постійні дискусії серед учених і практиків. До цієї проблеми неодноразово зверталися Дерюга М.М. [1], Жижиленко А.А. [3], Жильцов Є.Н. [2], Жук Л.А., Жук І.Л. [4], Єгоршин А.П. [5], Шамсунов С.Х. [7], Шиханцев Г.Г. [8] та інші. Але слід відмітити, що наукові і практичні погляди на специфіку праці засуджених, її зміст, сутність, мотивацію мають багато спільного, але в деяких аспектах суттєво відрізняються.

Тривалий час залучення засуджених до суспільно-корисної праці переслідувало економічні цілі, розглядаючи їх виправлення як другорядну мету. Потім до «тюремної праці» залучили елемент покарання і «тюремна робота» стала покаранням тілесним. Згодом до праці почали ставитися як до міри виправлення, яка здатна знищити «праздні привички» і дати засудженому можливість чесно заробляти після звільнення [1]. Іншими словами, ідея виправлення об'єктивно більш значима, сама проторувала собі дорогу. Ст. 6 КВК України називає працю серед основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених [6]. Праця в умовах позбавлення волі не є елементом кари та не має на меті завдати засудженому фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження із засудженими. Такі ж вимоги висувають до праці ув'язнених Європейські пенітенціарні правила [10].

Мета статті полягає в розкритті соціально-економічних аспектів суспільно-корисної праці засуджених та реалізації ними своїх можливостей і здібностей до праці або професійного навчання, що дозволить бути корисним суспільству та конкурувати на ринку праці після звільнення з місць позбавлення волі.

На сучасному етапі в ході реформування виробничого комплексу вирішуються нові завдання для кримінально-виконавчої системи України, принциповим з яких є перетворення праці засуджених із примусової в один із елементів підготовки засуджених до життя на волі та їх адаптації в суспільстві.

Незважаючи на всю очевидну необхідність праці, як основної умови існування і розвитку людського суспільства, важко виокремити найбільш значимі властивості і функції праці, які здатні принести реальну користь в умовах виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі суспільству і особам, яким судом встановлено вирок у вигляді позбавлення волі. Встановлено широкий діапазон оцінок і думок учених із питань залучення засуджених до суспільно-корисної праці і того впливу, який вона здійснює на них. Це різноманіття думок відображає історичні та національні особливості, які вимірюються від «кримінального рабства» (обов'язковості праці) до заохочення за зразкову поведінку, від повної економічної залежності, як наприклад, в умовах концлагерів і ГУЛАГу, до вільного вибору засудженими видів економічної діяльності і отримання справедливої винагороди за працю.

Особливе значення при розгляді питань використання праці засуджених, визначення цілей і сфер її застосування відводиться вивченню підходів, які викладені в

міжнародних правових актах. У європейському співтоваристві переважаючою стала точка зору, яка негативно оцінює будь-яку примусову працю, оскільки така праця не може позитивно впливати на людину, а позитивні навички сама людина може отримати тільки в умовах вільного вибору роботи. Необхідно при цьому вказати, що праця засуджених не визнається примусовою. Слід також звернути увагу і на ті обставини, що умови обов'язковості праці засуджених у пенітенціарних установах не можуть бути реалізовані в повному обсязі в умовах ринкової економіки, оскільки в ринкових умовах існує безробіття, то і в пенітенціарних установах завжди буде зберігатися дефіцит робочих місць і надлишок робочої сили.

У радянському виправно-трудоному законодавстві при залученні засуджених до праці традиційно виділялась виправна (виховна), економічна, оздоровча і сублімаційна функція, яка розглядалась в межах загальної концепції виправлення. Щодо даної категорії громадян ставилося завдання не тільки їх виховання, але й виправлення і перевиховання, тобто викорінення паразитичних поглядів і звичок, негативного відношення до праці, неповаги до соціалістичної власності, до радянських законів і формування у результаті цього нових поглядів і переконань. Економічне завдання полягає в тому, що засуджені працюють на себе і на суспільство, членами якого вони є, і яке готове прийняти їх після закінчення терміну відбування покарань. Результати праці засуджених є засобом відшкодування збитків, заподіяних злочином, виплати аліментів, відшкодування вартості харчування, одягу, білизни (крім вартості спецодягу і спецхарчування). Важливість економічного завдання складно переоцінити, однак трудова діяльність ув'язнених не повинна перешкоджати виконанню основного завдання пенітенціарних установ — їх виправлення і ресоціалізація. Соціальні завдання полягають в одержанні трудових навичок або збереженні трудових здібностей та набутої раніше спеціальності. Виконання цих завдань сприяють створенню в пенітенціарних установах промислових виробництв, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів. Оздоровче завдання полягає в тому, що праця сприяє фізичному розвитку і запобігає антисуспільним проявам засуджених, оскільки їх фізична сила, енергія спрямовані на створення матеріальних благ.

Існуюча за радянських часів система залучення засуджених до праці перестала відповідати вимогам ринкової економіки і завданням соціально-економічного розвитку держави, піддалася реформуванню. Це супроводжувалося розробкою нової системи поглядів і принципів, які визначають шляхи і способи залучення засуджених до праці. Метою трудової діяльності засуджених стало не стільки вирішення економічних і господарських проблем, скільки зниження рівня злочинності, забезпечення прав і свобод громадян, закріплених у Конституції України, а нова організація праці в місцях позбавлення волі за своїми основними характеристиками повинна відповідати вимогам міжнародних стандартів. Головною стала ідея про заміну мети трудової діяльності засуджених у процесі виконання покарань із репресивної на соціальну складову і розгляд суспільно-корисної праці засуджених як головної умови повернення їх до законослухняного життя в суспільстві.

Дуже часто економісти і юристи оперують поняттям «трудова адаптація», проте сьогодні не існує його однозначного трактування. М.М. Дерюга вказує, що «трудова адаптація в самому загальному вигляді — це пристосування до праці і трудової діяльності» [1]. С.Х. Шамсунов, використовуючи терміни «трудова адаптація» чи «соціально-трудова адаптація», розуміє під ними «пристосованість засудженого до трудової діяльності на початку перебування у виправній установі, а після звільнення — до трудової діяльності на підприємствах народного господарства, що дає можливість

використати набуту в установі виконання покарань спеціальність відповідно до потреб регіонального ринку праці» [7].

Розкриваючи зміст поняття «трудової адаптації» засуджених, можна сказати, що це комплекс заходів, які здійснює установа виконання покарань для реалізації засудженими своїх можливостей і здібностей до праці або професійного навчання, прояв яких дозволить засудженому бути корисним суспільству, а також мати дохід у вигляді заробітної плати, та за рахунок якого компенсувати збитки, заподіяні злочином, надавати матеріальну допомогу сім'ям та конкурувати на регіональному ринку праці після звільнення з місць позбавлення волі.

Все вищевикладене зумовлює необхідність ще раз уточнити змістовну роль праці засудженого і визначити її особливості в порівнянні з вільними працівниками.

Праця засуджених відрізняється від праці пересічних громадян тим, що головною її метою є виправлення і ресоціалізація, а її специфічні особливості такі:

1. Праця засуджених здійснюється не за власним бажанням, відбувається в умовах позбавлення волі за розпорядженням адміністрації виправної колонії. Засуджені не мають права вибору професії, не можуть вільно переходити з одного місця роботи на інше, відсутній прийом і звільнення з роботи.

2. Засуджені не мають трудових книжок, час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством (ч. 2 ст. 122 КВК України), вони не мають права на трудову відпустку, мають один вихідний день на тиждень, на них поширюється дисциплінарна відповідальність, передбачена правилами внутрішнього розпорядку установи виконання покарань [6].

3. Праця осіб, засуджених до позбавлення волі, оплачується відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Державної пенітенціарної служби України. У виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які виконують норми виробітку або встановлені завдання і не допускають порушень режиму, зараховується незалежно від усіх відрахувань від 15 % до 75 % (ст. 120 КВК України) [6].

4. Засудженим не надається допомога по тимчасовій непрацездатності, їм заборонено мати гроші, цінні речі, вони носять форму встановленого зразка.

5. Засуджені мають ряд обмежень режимного характеру, а саме: проживають у загальних приміщеннях, не мають права вільного переміщення, зобов'язані виконувати вимоги щодо розпорядку дня тощо.

За своїми основними соціально-економічними характеристиками праця засуджених є різновидом суспільно-корисної праці. Водночас її відмінність від праці найманих працівників обумовлена визначенням цілей, наявністю соціально-правового регулювання правопорушень, які виникають у процесі залучення засуджених до праці, і специфічними особливостями організації праці в місцях позбавлення волі. Порівняння сегментів ринку праці неможливе без розгляду ринкових економічних механізмів, які функціонують у межах заробітної плати, попиту і пропозиції робочої сили, конкуренції, безробіття. Беззаперечним є той факт, що в місцях позбавлення волі ринок працевлаштування обмежений.

Наведені особливості суспільно-корисної праці засуджених дозволяють стверджувати, що їх праця певною мірою має елементи караючого характеру. Однак при застосуванні заходів дисциплінарного впливу потрібен диференційований підхід до різних груп засуджених, які стали на шлях виправлення, з одного боку, і тих, які навмисне

порушують режим і ухиляються від суспільно-корисної праці, — з іншого [4]. Зокрема Г.Г. Шиханцев [8] виділяє виховну і економічну роль праці. На його думку, «виховна роль праці полягає у тому, що праця запобігає деградації людини, вона організовує психіку, інтегрує життєдіяльність певною метою, створює умови для повноцінного спілкування. Добре організована праця є зв'язуючою ланкою людини і суспільства». Далі, розвиваючи свою думку про роль праці, він називає ще одну функцію — сублімаційну (заміщуючу), яка дозволяє відволікати засуджених від гнітючих думок і різного роду антисуспільних проявів, переключати інстинктивні пориви енергії засудженого у свідомі і керуючі форми поведінки в трудовому процесі.

Перехід до ринкової економіки створив невідгідні умови для забезпечення зайнятості засуджених, ускладнивши тим самим виконання кримінальних покарань. Практично кожний третій засуджений (36,1 %) не працює, хоча 88,2 % засуджених працездатні як за віковими, так і за медичними показниками, не мають обмежень щодо трудової діяльності. Особливо слід звернути увагу на те, що засуджені до позбавлення волі — це злочинці, серед яких: 16,7 тис. осіб засуджені за умисне вбивство (з них 8,4 тис. осіб, що вчинили вбивство при обтяжуючих обставинах); 9,9 тис. осіб за нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження; 28,8 тис. осіб засуджені за розбій, грабіж та вимагання; 2,4 тис. осіб — за гвалтування; 21,8 тис. осіб за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та інші заподіяні злочини проти здоров'я населення. Зосередження в одному місці великої кількості кримінальних елементів (кількість засуджених, які можуть бути розміщені у виправних колоніях, залежить від виду режиму: виправні колонії максимального рівня безпеки до 800 осіб, середнього рівня — 1200—1300 осіб, мінімального рівня — до 2000 осіб) без суспільно-корисної діяльності є не тільки не бажаним, але й може бути небезпечним [9].

На думку А.А. Жижилєнка, «праця у місцях позбавлення волі може мати виховне значення тільки при правильній її організації» [3]. З цим важко не погодитися. Однак представлений підхід, який вказує на те, що «праця повинна бути організована, щоб засуджений зрозумів, що закон зобов'язує працювати не в якості покарання і рятівного засобу від бездіяльності, не як спосіб окупити державі його утримання, а як високу цінність і надбання для самих засуджених» викликає сумнів. У даному випадку можна говорити про вище призначення праці, коли праця стає для людини першою життєвою необхідністю, що навряд чи може бути віднесено до даної категорії осіб у загальній їх кількості. Дещо пізніше був представлений інший підхід, який вказує на те, що «саме заняття роботою, праця в майстерні чи центрі, може і повинне сформувати в них звичку працювати, а не звичку красти, вбивати, займатися грабежем, брехати чи гвалтувати». Г.Г. Шиханцев називає ще більш переконливий аргумент організації праці: «Продуктивна праця в умовах установ виконання покарань з її правильною організацією сприяє фізичному розвитку і підтриманню здоров'я засуджених, розвиває особистісні якості за рахунок повторення (тренування), навчання, формує почуття взаємної трудової відповідальності» [8].

Все це дозволяє зробити висновок, що сучасні організаційні форми залучення засуджених до праці покликані, перш за все, привити засудженим звичку працювати, сформувати необхідні навички і компетенції, виховати внутрішню установку на працю як найбільш важливу складову людських цінностей (виховна функція). Саме ступінь використання окремим працівником можливостей, які надає організація для розвитку і кваліфікаційного росту, вдосконалення професійної майстерності, освоєння суміжних професій, на думку О.П. Єгоршина, забезпечує розвиток особистості в процесі трудової діяльності [5].

Участь засуджених у трудовому процесі сприяє фізичному розвитку і підтриманню їх здоров'я, покращенню фізичного стану (оздоровча функція). Тільки добре організована суспільно значима продуктивна праця може забезпечити виконання однієї з основних функцій виконання покарання — «успішну соціалізацію особистості, підвищення результативності їх соціальної адаптації і реабілітації після звільнення, попередження нових злочинів» (соціальна функція) [4].

Особливе значення має економічна функція суспільно-корисної праці. Її аналіз дозволяє виділити декілька протиріч, які мають велике значення для підвищення ефективності ресоціалізації засуджених. Безсумнівним є той факт, що працівники, що беруть участь у трудових процесах, повинні отримувати гідну оплату праці, оскільки саме вона є одним із головних мотиваційних чинників трудової діяльності людини. Тільки праця засуджених, як визначальна економічна складова, дозволяє державі відшкодувати витрати на їх утримання в установах виконання покарань. Однак компенсація названих витрат відбувається лише частково. Гарантувати «справедливу» винагороду за працю в ринкових умовах можливо тільки при забезпеченні окупності витрат, які несуть установи виконання покарань на їх утримання, але виготовлення конкурентоспроможної продукції є пріоритетним.

Збалансованість в економічних і соціальних цілях може бути досягнута за активної участі держави у вирішенні питання зайнятості трудовою діяльністю засуджених. Серед можливих варіантів вирішення проблеми можна назвати такі: надання державним підприємствам установ виконання покарань 100 % державного (регіонального) замовлення чи застосування компенсаційних виплат, коли за рахунок коштів держави здійснюється доплата до тарифної ставки за час, на який скорочується тривалість щоденної роботи засудженого, а при оплаті праці за відрядним розцінкам встановлюється доплата за тарифною ставкою за час, на який скорочується тривалість роботи.

У ринкових умовах господарювання праця засуджених виконує ті ж функції і зберігає свій зміст у цілому. Вона змінила лише головний цільовий вектор, тобто стала зорієнтованою на вирішення питань адаптації засуджених до трудової діяльності у самій установі виконання покарань, а також після звільнення з установи.

1. *Дерюга Н.Н.* Организационно-правовые проблемы занятости осужденных в местах лишения свободы: автореф. дис. ... д-ра эконом. наук. / Н.Н. Дерюга. — Владивосток: Дальневосточный юридический институт МВД РФ. — 2003. — 36 с.; 2. *Жильцов Е.Н.* Экономика общественного сектора и некоммерческих организаций: учеб. пособие. / Е.Н. Жильцов. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — 127 с.; 3. *Жижиленко А.А.* Очерки по общему учению о наказании / А.А. Жижиленко. — Пг., 1929; 4. *Жук І.Л.* Праця засуджених в місцях позбавлення волі / І.Л. Жук, Л.А. Жук, О.М. Неживець. — К.: Кондор, 2009. — 225 с.; 5. *Егоршин А.П.* Мотивация трудовой деятельности: учебное пособие / А.П. Егоршин. — Н. Новгород: НИМБ, 2003. — 320 с.; 6. Кримінально-виконавчий Кодекс України: [Текст] відповідає офіц. станом на 1 січня 2011 р. — К.: Національний книжковий проект, 2011. — 80 с.; 7. *Шамсунов С.Х.* Труд осужденных к лишению свободы в России (организационно-правовые проблемы): монография / С.Х. Шамсунов. — Рязань: Академия права и управления Минюста России, 2003. — 212 с.; 8. *Шиханцов Г.Г.* Криминология: учебник / Г.Г. Шиханцов. — Минск: Изд-во Гревцова, 2009. — 296 с.; 9. Загальна характеристика Державної пенітенціарної служби України [станом на 01.09.2014] [Електронний ресурс] / ДПтС України. — Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075>; 10. Європейські пенітенціарні правила: міжнародний документ [Електронний ресурс] / Офіційний портал Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_032.